7 વ્યાપાર

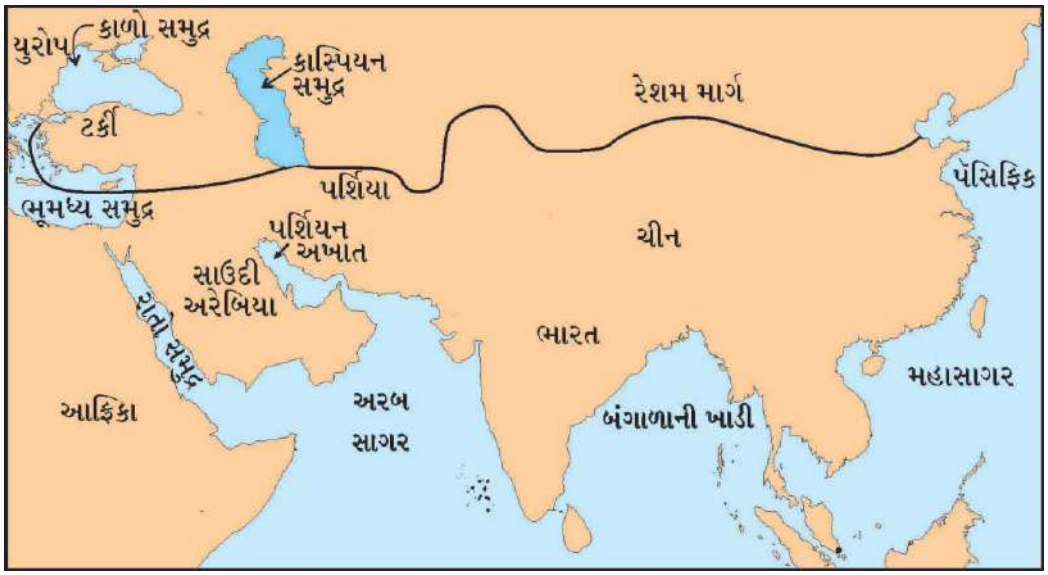
વ્યાપાર

પ્રકરણ-3 અને પ્રકરણ-4માં દ્વિતીયક પ્રવૃત્તિઓ અને તૃતીયક પ્રવૃત્તિઓમાં આપણે વ્યાપાર વિશે જાણકારી મેળવેલી છે. તમે જાણો છો કે વસ્તુઓ અને સેવાઓની સ્વૈચ્છિક આપ-લેને વ્યાપાર કહે છે. વિશ્વમાં ભૂપૃષ્ઠ, આબોહવા, કુદરતી વનસ્પતિ, ખનીજ સંપત્તિ વગેરેમાં પ્રાદેશિક ભિન્નતાઓ છે. આ પ્રાકૃતિક ભિન્નતાઓને પરિણામે જે તે પ્રદેશમાં ઉત્પાદિત ખેત પેદાશો અને ઔદ્યોગિક ચીજવસ્તુઓમાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. જુદા જુદા દેશોની ચીજવસ્તુઓની અને સેવાઓની જરૂરિયાત જુદી જુદી હોય છે. જ્યારે ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓની આપ-લે જુદા જુદા દેશોની વચ્ચે થાય ત્યારે તેને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર કહેવામાં આવે છે. દેશની અંદર થતી સેવા અને ચીજવસ્તુઓની આપ-લે ને આંતરિક વ્યાપાર કહે છે.

વ્યાપારનો ઈતિહાસ

પ્રાચીન સમયમાં લાંબા અંતર સુધી વસ્તુઓનું પરિવહન સલામત ન હતું. તેથી મહદ્ અંશે વ્યાપાર સ્થાનિક બજારો પૂરતો સીમિત હતો. લોકો મૂળભૂત જરૂરિયાતો (ખોરાક અને વસ્ત્ર) માટે ખર્ચ કરતા. આદિમ સમાજમાં વ્યાપારનું પ્રારંભિક સ્વરૂપ 'વિનિમય વ્યવસ્થા' હતી. જેમાં વસ્તુઓની પ્રત્યક્ષ આપ-લે કરવામાં આવતી હતી. આજે પણ ભારતમાં કેટલાક અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં જરૂરિયાત મુજબની વસ્તુઓની આપ-લે થાય છે. ગુવાહાટીથી 32 કિમી દૂર જાગી રોડ પાસે જોનબીલ ખાતે મેળો ભરાય છે જ્યાં વિનિમય વ્યવસ્થા આજે પણ પ્રવર્તે છે. અહીં ત્યાંના નિવાસીઓ પોતાની વસ્તુઓનું જરૂરિયાત મુજબ આદાન-પ્રદાન કરે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનો ચીજવસ્તુઓની આપ-લે ઉપરાંત જુદી-જુદી સંસ્કૃતિઓના વિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો છે. વિશ્વના જુદા જુદા દેશો વચ્ચે વ્યાપારની પરંપરા ઘણી જૂની છે. ભારતીયો, ચીનાઓ, આરબ, રોમન, યુરોપીયન પ્રજાનો વૈશ્વિક વ્યાપારિક સંબંધોને વિકસાવવામાં મહત્ત્વનો ફાળો છે. ચીન અને દક્ષિણ-પશ્ચિમ એશિયાના મધ્યમાં થઈને પસાર થતા માર્ગને **રેશમમાર્ગ (Silk route)** તરીકે ઓળખવામાં આવતો, આ માર્ગ પરથી પસાર થતા કારવાં (કાફલો) રેશમ, લોખંડનો સમાન, તેજાના વગેરેનો વ્યાપાર કરતા હતા.



7.1 રેશમ માર્ગ

કોઈ પણ દેશની આર્થિક સ્થિતિનો આધાર મહદ્ અંશે તે દેશના અન્ય દેશો સાથે આર્થિક સંબંધોના સ્વરૂપ પર રહેલો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારને તે દેશના વિકાસ માટેનું ચાલકબળ ગણવામાં આવે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનું કદ અને તેનું બંધારણ તેમજ વ્યાપારની શરતો દેશના આર્થિક વિકાસના વ્યાપ અને સ્વરૂપને અસર કરે છે. વિવિધ દેશોનો આર્થિક ઈતિહાસ દર્શાવે છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર તેમના આર્થિક વિકાસને નોંધપાત્ર અસર કરે છે. આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ આયાત અને નિકાસ બંનેનું મહત્ત્વ છે. આયાત દ્વારા કાચોમાલ, ટૅક્નિકલ જાણકારી, ઉપકરણો, યંત્રસામગ્રી વગેરે મેળવી શકાય છે. આ વસ્તુઓ દેશના વિકાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપે છે. દેશના સંસાધનો અને આયાતી ચીજવસ્તુઓ, કાચોમાલ, ટૅક્નિકલ જાણકારીનો ઉપયોગ કરીને નવનિર્મિત ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓની નિકાસ કરવામાં આવે છે.

વ્યાપારની જરૂરિયાત

કોઈ પણ પ્રદેશની સેવાઓ અને ચીજવસ્તુઓની જરૂરિયાતમાંથી વેપાર ઉદ્ભવે છે. વ્યાપારનું અસ્તિત્વ ઉત્પાદનના વિશિષ્ટીકરણ પર અવલંબે છે. કોઈ પણ દેશ વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદનમાં વિશિષ્ટકરણની પ્રક્રિયાને અપનાવે તો તેનાથી પરસ્પર બંને દેશને લાભ થઈ શકે છે.

વર્તમાન યુગમાં વ્યાપાર એ વિશ્વના આર્થિક સંગઠનનો આધાર છે. કોઈ પણ દેશની આર્થિક સ્થિતિનો આધાર મહદ્અંશે તે દેશના વિકાસ માટેનું ચાલકબળ ગણવામાં આવે છે. આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ આયાત અને નિકાસ બંનેનું મહત્ત્વ છે. જરૂરી કાચો માલ, ટૅક્નિકલ જાણકારી, ઉપકરણો, યંત્રસામગ્રી વગેરેની આયાત કરવામાં આવે છે. આયાતનો ઉપયોગ કરી વિનિર્મિત ચીજવસ્તુઓની અને સેવાઓની નિકાસ કરવામાં આવે છે. આમ, દેશના વિકાસમાં આયાત-નિકાસ બંનેનું મહત્ત્વ છે.

ભારતના વિદેશ વ્યાપારની દિશા

અઢારમી સદી સુધી ભારત દ્વારા નિર્માણ પામેલી વસ્તુઓની આરબ દેશો અને યુરોપમાં નિકાસ થતી હતી. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને પરિણામે ટૅક્નોલૉજીનો વિકાસ થતાં ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનોમાં આમૂલ પરિવર્તન આવ્યું, પરિવહનનાં સાધનોના વિકાસને લીધે દૂરના દેશો સાથે ભારતનો વ્યાપાર વધ્યો. વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જૂનો ઢાંચો બદલાવા માંડ્યો. 1991 પછી ભારતે અપનાવેલી ઉદારીકરણ, વૈશ્વિકીકરણ અને ખાનગીકરણની નીતિને પરિણામે ભારત જેવો વિકાસશીલ દેશ વિકસિત દેશોના ઉદ્યોગો દ્વારા ઉત્પાદિત વસ્તુઓની હરિફાઈ કરવા સક્ષમ બનવા લાગ્યો છે. ભારત સરકાર દ્વારા લેવાયેલા વ્યાપાર માટેના સાનુકૂળ નિર્ણયોના પરિણામો દેખાવા માંડ્યા છે. ભારતના પરંપરાગત વ્યાપારનું પ્રમાણ ઘટી રહ્યું છે. જ્યારે સૉફ્ટવેર ક્ષેત્રે સેવાઓના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. ભારતમાં પણ ઝડપથી ઔદ્યોગિક વિકાસ થઈ રહ્યો છે. આમ, જુદા જુદા સમયગાળામાં વ્યાપારની દિશા બદલાતી રહી છે.

ભારતના વિદેશ વ્યાપારની બદલાતી તરાહ

ભારતના વિદેશ વ્યાપારની તરાહમાં નિરંતર પરિવર્તન થતું જોવા મળે છે. પ્રાચીન સમયમાં ભારતના ગરમ મસાલા, સૂકોમેવો, રેશમી કાપડ તેમજ રત્નોની વિશ્વબજારમાં ખૂબ જ માંગ હતી. વિશ્વના મોટાભાગના દેશો સાથે ભારત વ્યાપાર સંબંધથી જોડાયેલો હતો.

દ્વિતીય તબક્કામાં અંગ્રેજોના શાસન દરમિયાન વિશ્વમાં થયેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના ફળ સ્વરૂપે ભારતમાંથી પ્રાથમિક ચીજવસ્તુઓની નિકાસ વિશેષ જોવા મળતી હતી. જ્યારે બ્રિટન જેવા દેશોમાંથી ઔદ્યોગિક પેદાશોની આયાત થતી હતી.

તૃતીય તબક્કામાં ભારતની આઝાદી પછી ભારતના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો. સંચાર અને પરિવહનના ક્ષેત્રે ટૅક્નોલૉજીના વિકાસનો સીધો લાભ વિદેશ વ્યાપારને થયો છે. ખાસ કરીને 1991 પછી ભારત સરકારે વિદેશ વ્યાપારને વેગ મળે એ માટે અપનાવેલી નીતિનાં સારાં પરિણામો મળ્યાં છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં સેવા ક્ષેત્રે ભારતનો વ્યાપ વધી રહ્યો છે. એમાં ખાસ કરીને સૉફ્ટવેર ક્ષેત્રે તેની માંગ વધુ છે.

ભારતનો વિદેશ વ્યાપાર : આયાત-નિકાસ

ભારત વૈવિધ્ય સભર કુદરતી સંસાધન ધરાવે છે તેમ જ વિશ્વમાં સૌથી વધુ યુવાધન ધરાવે છે. આથી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ભારત વિશ્વના મોટાભાગના દેશો સાથે વ્યાપારિક સંબંધોથી જોડાયેલો છે. ભારતના આર્થિક વિકાસમાં વિદેશ વ્યાપારનો બહુ મોટો ફાળો છે. સમયની સાથે સાથે ભારતના વિદેશ વ્યાપારમાં વ્યાપક પરિવર્તનો થયાં છે.

કૃષિ ઉત્પાદનો, ઔદ્યોગિક સામગ્રી, સેવાકીય ક્ષેત્ર, તકનીકી ક્ષેત્ર, ઘરેલુ ચીજવસ્તુઓ વગેરેના આદાન-પ્રદાનમાં પરિવર્તન આવ્યાં છે.

યુરોપ ખંડમાં આવેલા વિકસિત દેશો જર્મની, યુ.કે., બેલ્જિયમ, ઈટલી, ફ્રાન્સ, પોલેન્ડ, સ્વિડન, સ્વિટઝર્લેન્ડ વગેરે દેશોમાંથી યંત્રો, યંત્રસામગ્રી, રસાયણો, પરિવહનનાં સાધનો, શસ્ત્રસામગ્રી, ઈલેક્ટ્રોનિક્સ સામાન, આણ્વિક યંત્રો, સોનું, ઈલેક્ટ્રીકલ મશીનરી, હીરા, મોતી વગેરે આયાત કરવામાં આવે છે. જ્યારે સુતર અને સુતરાઉ, રબર, કાચ અને તેનાં ઉત્પાદનો, ઈલેક્ટ્રોનિક્સ સામાન, ધાત્વિક ઉત્પાદનો, તૈયાર કપડાં, દવાઓ, મરી-મસાલા, હાથ કારીગરીની ચીજો વગેરેની નિકાસ કરવામાં આવે છે.

ઉત્તર અમેરિકા ખંડના યુ.એસ.એ., કેનેડા વગેરે દેશોમાંથી પોચું લાકડું, રસાયણો, યંત્ર સામગ્રી વગેરેની આયાત કરવામાં આવે છે. જ્યારે સૉફ્ટવેર સેવાઓ, તૈયાર કપડાં, ઈજનેરી સામાન, કેટલાંક ખેત ઉત્પાદનો વગેરેની નિકાસ કરવામાં આવે છે.

દક્ષિણ અમેરિકાના બ્રાઝિલ, ચિલી, પેરુ, આર્જેન્ટિના, પનામા, વેનિઝુએલા વગેરે દેશોમાંથી ખનીજો, કાગળનો માવો, કાગળ, ઊન, ખનીજ તેલ, ચા વગેરે પેદાશોની આયાત કરવામાં આવે છે. જ્યારે ભારતમાંથી માનવ નિર્મિત હસ્તકારીગરીની ચીજ વસ્તુઓ વગેરેની નિકાસ કરવામાં આવે છે. ભારતથી વધુ દૂરનાં ભૌગોલિક અંતર તેમજ ઉત્પાદનોમાં સમાનતાને કારણે આ દેશોમાં ભારતનો વ્યાપાર પ્રમાણમાં ઓછો છે.

પશ્ચિમ એશિયાના દેશો ઈરાન, ઈરાક, કુવૈત, સાઉદી અરેબિયા, અફઘાનિસ્તાન વગેરે દેશોમાંથી ખનીજતેલ, કુદરતી વાયુ, રૉક ફૉસ્ફેટ, કીમતી રત્નોની આયાત કરવામાં આવે છે. ભારતમાંથી કૃષિપેદાશો, વનિલપેદાશો, હસ્તકારીગરીની ચીજવસ્તુઓ, માંસ, બાંધકામ સામગ્રી તેમજ તેને લગતી સેવાઓ, આઈ.ટી સેવાઓ વગેરેની નિકાસ કરવામાં આવે છે.

ઑસ્ટ્રેલિયામાંથી સોનું, તાંબુ, ચાંદી, પ્લેટિનમ, ઈલેક્ટ્રોનિક્સ સામાન, યંત્ર સામગ્રી, પરિવહનનાં સાધનોની આયાત કરવામાં આવે છે. ભારતમાંથી કૃષિપેદાશો, વનિલ પેદાશો, હસ્ત કારીગરીની ચીજવસ્તુઓની નિકાસ કરવામાં આવે છે.

સમાન હિતો ધરાવતા દેશો એકબીજાને આર્થિક, રાજકીય લાભ મળે એ માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે. ભારત દ્વારા જુદા જુદા દેશો તેમજ વ્યાપારિક જૂથો સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર વધે એ માટે કરાર કરવામાં આવી રહ્યા છે. જેના પરિણામે ભારતના વિદેશ વ્યાપારનો વ્યાપ વધી રહ્યો છે.

મુક્ત વ્યાપાર પ્રદેશો (Free Trade Zones)

મુક્ત વ્યાપાર પ્રદેશ એટલે એવો વિસ્તાર જ્યાં ઔદ્યોગિક એકમો પર લાદવામાં આવેલાં નિયંત્રણો દૂર કરી આયાતી માલ પરની જકાત નાબૂદ કરવામાં આવી હોય અથવા ઓછી કરવામાં આવેલી હોય અને નિકાસ માટે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતું હોય. આ માટે જરૂરી તમામ અનુકૂળતાઓ સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતી હોય.

મુક્ત વ્યાપાર પ્રદેશને હવે વિશિષ્ટ આર્થિક પ્રદેશો (Special Economic Zones) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વૈશ્વિકીકરણ અને મુક્ત વ્યાપારમાં વિકાસશીલ દેશોને સમાન તક મળી શકતી નથી. આથી વિકાસશીલ દેશ વિકસિત દેશોની હરિફાઈ કરી શકે એ માટે સરકાર દ્વારા તમામ પ્રકારની જરૂરી સગવડો ઊભી કરવામાં આવે છે આમ, આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં ગુણાત્મક વધારો થઈ શકે.

વિશિષ્ટ આર્થિક પ્રદેશો દ્વારા દેશનો વિકાસ થઈ શકે એ માટે આ મુજબ પગલાં ભરવામાં આવે છે.

- ખાસ આર્થિક પ્રદેશ માટે જમીન પૂરી પાડવી.
- કરનું માળખું સરળ અને હળવું કરવું.
- લાયસન્સ પ્રથા રદ કરવી.
- વિદેશી રોકાણોને પ્રોત્સાહન આપવું.
- આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનું કદ અને ગુણવત્તા વધે એ માટે જરૂરી પાયાની સગવડો આપવી.
- ઉદ્યોગોના લક્ષ્યને પહોંચી વળવા કામદાર હિતના કાયદાઓમાં છૂટછાટ આપવી.

દેશમાં જુદા જુદા સ્થાનો એ વિશિષ્ટ આર્થિક પ્રદેશો જાહેર કરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં કંડલા સ્પેશિયલ ઈકોનોમિક ઝોન અને કર્ણાટકમાં બેંગલૂરુ ખાતે આવેલો ઈન્ટરનેશનલ ટેક પાર્ક જાણીતા છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનો મુખ્ય આધાર કેટલાક વ્યાપારિક સંધો છે. વ્યાપારિક સંઘો કેટલાક એવા દેશોના સમૂહ છે જેમની વચ્ચે વ્યાપારી સંબંધોની સામાન્ય પ્રણાલી કામ કરતી હોય. વિશ્વનો મોટાભાગનો વ્યાપાર આ સંઘોની સમજૂતી પ્રમાણે થાય છે. આ સંઘોની સદસ્યતા પર ત્રણ બાબતો અસર કરે છે. (1) અંતર, (2) પરંપરાગત સંબંધો અને (3) ભૂ-રાજનૈતિક સહયોગ.

વિશ્વના વિવિધ વ્યાપારી સંઘો

સંરક્ષણાત્મક પ્રતિબંધો કોઈ પણ દેશની અર્થવ્યવસ્થા પર અવળી અસરો પાડે છે. વ્યાપાર ઝડપી અને લાભદાયી બને, તે હેતુથી સંઘમાં જોડાનારા દેશોએ આયાત-નિકાસ કરમાં ઘટાડો કરી નિયંત્રણો હળવાં કર્યાં છે. તેમ જ સરળ વ્યાપાર પ્રણાલી વિકસાવી છે અને કેટલાક ઉત્પાદનોના વ્યાપારમાં લાદવામાં આવેલા પ્રતિબંધોમાં ઢીલ મૂકી છે કે તેને દૂર કર્યા છે, તેના પરિણામે તંદુરસ્ત હરિફાઈની શરૂઆત થઈ છે અને વૈશ્વિક વ્યાપારને વેગ મળ્યો છે. કેટલાક વ્યાપાર સંઘો આ મુજબ છે.

- **આસિયાન (Association of South East Asian Nations - ASEAN)**



7.2 આસિયાન (ASEAN)

(1) સ્થાપનાનું વર્ષ : 8 ઑગસ્ટ, 1967

(2) સંકળાયેલા દેશ : બ્રુનાઈ, ઈન્ડોનેશિયા, મલેશિયા, સિંગાપુર, થાઈલૅન્ડ, વિયેટનામ

(3) વડું મથક : જાકાર્તા (ઈન્ડોનેશિયા)

(4) હેતુઓ : આર્થિક વૃદ્ધિને વધારવી, સાંસ્કૃતિક વિકાસ, શાંતિ અને પ્રાદેશિક સ્થાયીત્વ

(5) વ્યાપાર : કૃષિ ઉત્પાદન, રબર, તાડનું તેલ, ચોખા, નાળિયેર, કૉફી, ખનીજ-કોલસો, તાંબુ, નિકલ અને ટંગસ્ટન, ખનીજતેલ અને કુદરતી વાયુ વગેરે.

- **સી.આઈ.એસ. (CIS) (Commonwealth of Independent States-CIS)**
  - **(1) સ્થાપનાનું વર્ષ :** 8 ડિસેમ્બર, 1991
  - **(2) સંકળાયેલા દેશ :** આર્મીનિયા, અઝરબૈજાન, બેલારૂસ, કઝાખિસ્તાન, કિર્ગિસ્તાન, મૉલ્ડોવા, રશિયા, તજાકિસ્તાન, તુર્કમેનિસ્તાન, યુક્રેન અને ઉઝબેકિસ્તાન.
  - **(3) વડું મથક :** મિન્સક (બેલારૂસ)
  - **(4) હેતુઓ :** અર્થ વ્યવસ્થા, પ્રતિરક્ષા અને વિદેશનીતિના વિષય પર સહયોગ.
  - **(5) વ્યાપાર :** ખનિજતેલ, કુદરતી વાયુ, સોનું, કપાસ, રેસા, ઍલ્યુમિનિયમ વગેરે
- **યુરોપિય સંઘ (European Union - EU)**
  - **(1) સ્થાપનાનું વર્ષ :** 1957
  - **(2) સંકળાયેલા દેશ :** ઑસ્ટ્રીયા, બેલ્જિયમ, ડેનમાર્ક, ફ્રાન્સ, હંગેરી, ગ્રીસ, ફિનલૅન્ડ, આયરલૅન્ડ, ઈટાલી, નેધરલૅન્ડ, લક્સમબર્ગ, પોર્ટુગલ, સ્પેન, સ્વિડન અને યુનાઈટેડ કિંગડમ, સાયપ્રસ
    (સમયાંતરે સભ્ય સંખ્યા બદલાતી રહે છે.)
  - **(3) વડું મથક :** બ્રસેલ્સ (બેલ્જિયમ)
  - **(4) હેતુઓ :** એક જ મુદ્રા પર વ્યાપાર અને એક જ બજાર
  - **(5) વ્યાપાર :** કૃષિ ઉત્પાદન, ખનીજ, રસાયણ, કાગળ, પરિવહનનાં વાહનો, ઑપ્ટીકલ ફાઈબર, ઘડિયાળો, કલાકૃતિઓ વગેરે.



Euronean Union
7.3 યુરોપિય સંઘ

- **ઓપેક (Organization of Petroleum Exporting Countries - OPEC)**
  - **(1) સ્થાપનાનું વર્ષ :** સપ્ટેમ્બર, 1960
  - **(2) સંકળાયેલા દેશ :** અલ્જિરીયા, અંગોલા, ઈક્વેડોર, ઈન્ડોનેશિયા, ઈરાન, ઈરાક, કુવૈત, લીબિયા, નાઈજિરીયા, કતાર, સાઉદી અરેબિયા, સંયુક્ત આરબ અમિરાત (UAE) વેનિઝુએલા અને ગેબોન
  - **(3) વડું મથક :** વિયેના (ઑસ્ટ્રીયા)
  - **(4) હેતુઓ :** ખનીજતેલ અને કુદરતી વાયુનું મૂલ્ય નિર્ધારણ, ઉત્પાદન અને વેચાણની નીતિ ઘડવી.
  - **(5) વ્યાપાર :** ખનીજતેલ, કુદરતી વાયુ



7.4 ઓપેક

- **દક્ષિણ એશિયા પ્રાદેશિક સહયોગ સંગઠન (સાર્ક)**
  (South Asian Association For Regional Co-operation – SAARC)
  - **(1) સ્થાપનાનું વર્ષ :** 5 ડિસેમ્બર, 1985
  - **(2) સંકળાયેલા દેશ :** ભારત, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, નેપાળ, ભૂતાન, શ્રીલંકા, અફઘાનિસ્તાન અને માલદીવ



7.5 સાર્કના સભ્ય દેશોના રાષ્ટ્રધ્વજ

(3) વડું મથક : કાઠમંડુ

(4) હેતુઓ : સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, વિજ્ઞાન અને ટૅક્નોલૉજી, શિક્ષણ તેમ જ વ્યાપાર ક્ષેત્રે સહયોગ.

(5) વ્યાપાર : ખેત ઉત્પાદનો, ખનીજો, પાવર સૅકટર, માહિતી અને પ્રૌદ્યોગિકી (IT) ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ક્ષેત્ર વગેરે.

- **સાફ્ટા (South Asian Free Trade Agreement – SAFTA)**

(1) સ્થાપનાનું વર્ષ : ફેબ્રુઆરી, 2006

(2) સંકળાયેલા દેશ : બાંગ્લાદેશ, માલદીવ, ભૂતાન, નેપાળ, ભારત, પાકિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન અને શ્રીલંકા

(3) હેતુઓ : આંતર પ્રાદેશિક વ્યાપારના કર ઘટાડવા.

(4) વ્યાપાર : ખેત ઉત્પાદનો, ખનીજો, પાવર સૅક્ટર, માહિતી અને પ્રૌદ્યોગિકી (IT), ઈન્ડસ્ટ્રીઝ ક્ષેત્ર વગેરે.

- **આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (World Trade Organization - WTO)નું યોગદાન :**

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના સંગઠનના વિકલ્પે વ્યાપાર અને જકાત વિશે 1947માં ગેટ **(GATT-General Agreement on Trade Tariff)** સમજૂતી કરવામાં આવી હતી. પ્રારંભમાં આ સમજૂતી 23 દેશો વચ્ચે થઈ હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંગઠનની ઘણી જોગવાઈઓ અને સિદ્ધાંતોનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. ગેટના ધ્યેયો તેના આમુખમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા હતા. ગેટ સમજૂતીના મુખ્ય ધ્યેયો આ મુજબ છે :

(1) જુદા જુદા દેશો વચ્ચે વ્યાપાર સંબંધોમાં પ્રવર્તતા ભેદભાવો દૂર કરવા.

(2) આયાત જકાતો ઘટાડવી કે નાબૂદ કરવી અને વ્યાપારના અન્ય અવરોધો દૂર કરવા.

(3) વિકાસશીલ દેશોની ઔદ્યોગિક વસ્તુઓ માટે વિકસિત દેશોનાં બજારો સુલભ બનાવવાં.

વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (World Trade Organization – WTO)

ગેટ (GATT)ના આશ્રયે ઉરુગ્વે રાઉન્ડના નામે ઓળખાતી વાટાઘાટોનો આરંભ 1986માં થયો હતો અને તેની ફળશ્રુતિ રૂપે 1995માં તેનું આખરી સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. પ્રસ્તુત સમજૂતીના અમલ માટે વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (World Trade Organization)ની રચના કરવામાં આવી છે. તેનું વડું મથક જિનીવામાં કાર્યરત છે. આમાં નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે વ્યાપાર સંગઠન પોતે સભ્ય દેશોની વ્યાપાર નીતિની બાબતમાં કોઈ નિર્ણય કરતું નથી કે કોઈ નિયમ બનાવતું નથી. સભ્ય દેશોએ વાટાઘાટો દ્વારા જે સમજૂતીઓ સાધી હોય તેના અમલ પર દેખરેખ રાખવાનું તથા તેમાં ઊભા થતા વિવાદોને તપાસવાનું કાર્ય વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન કરે છે.

શરૂઆતમાં ગેટના બધા સભ્યો વિકસિત રાષ્ટ્રોમાંથી હતા, ત્યારબાદ તેમાં અન્ય દેશોને સામેલ કરવામાં આવ્યા. 30 નવેમ્બર, 2015 સુધીમાં 162 દેશો આ સંગઠનના સભ્ય બન્યા છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનાં પ્રવેશદ્વારો : બંદરો

દુનિયાના જુદાં જુદાં ભૂમિ ખંડોના દેશો કે પ્રદેશોની ચીજવસ્તુઓની હેરફેર માટે દરિયાઈ જળમાર્ગ આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

બંદર ઉપર નિકાસ માટે પીઠ પ્રદેશમાંથી આવતી ચીજવસ્તુઓ સ્ટીમરમાં ચડાવી દેવામાં આવતી નથી. તેવી જ રીતે આયાત કરેલી ચીજો તાત્કાલિક પીઠ પ્રદેશમાં મોકલી દેવામાં આવતી નથી. ચીજોને ધક્કા ઉપરથી એકત્રિત કરી બંદર વિસ્તારમાં રહેલા ગોદામોમાં સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. માલ મોકલવા માટે તાત્કાલિક વ્યવસ્થા ન થાય તો માલના સંગ્રહ માટે ગોદામોની વ્યવસ્થા હોય છે. કોઈ પણ બંદર દ્વારા આયાત કરવામાં આવતી તેમ જ નિકાસ કરવામાં આવતી ચીજવસ્તુઓ અને તેના પુરવઠા પરથી તેના પીઠ પ્રદેશના વિકાસ વિશે અનુમાન કરી શકાય છે. બંદરની ક્ષમતા કેટલી હશે તે અનુમાન બંદર આગળ લાંગરેલા જહાજો પરથી નક્કી થઈ શકે છે. બંદર પર અનેક પ્રકારની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ હોય છે જેમ કે, (1) જહાજોને કિનારા નજીક લાવવાની વ્યવસ્થા અને તેને લાંગરવાની સુવિધા (2) ચીજવસ્તુઓને ચડાવવા અને ઉતારવાની સગવડ (3) નિકાસ માટે બંદર પર લાવેલી ચીજવસ્તુઓ અને આયાત થયેલી વસ્તુઓનો યોગ્ય સમય સુધી સંગ્રહ

કરવા તેમજ સાચવવા માટે વિશાળ ગોદામની સગવડ (4) જહાજ સાથે આવતા ક્રુ મેમ્બર્સ માટે ઈમીગ્રેશનની વ્યવસ્થા (5) માલ આયાતી કર વસૂલીની વ્યવસ્થા. આ બધી જ વ્યવસ્થાનું આયોજન અને અમલ પોર્ટ ઑથોરિટી દ્વારા કરવામાં આવે છે.

દુનિયાના બંદરોનો વિકાસ જે તે પ્રદેશોના સમુદ્ર કિનારાની પ્રાકૃતિક રચના, માંગ, વસ્તી અને વિશિષ્ટતા વગેરે પરિબળો પર આધાર રાખે છે આ પ્રાદેશિક વિભિન્નતાના કારણે બંદરોની રચના કે કાર્યપદ્ધતિમાં વિભિન્નતા જોવા મળે છે. આ વિભિન્નતાઓને આધારે બંદરોના પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે.

બંદર એક એવું સ્થળ છે કે જ્યાં દરિયાઈ વ્યવહાર અને ભૂમિ પરના વ્યવહાર વચ્ચેનો સંબંધ વહાણો કે સ્ટીમરો અને ભૂમિ પરનાં પરિવહનનાં સાધનો દ્વારા જાળવી શકાય. બંદર પર બીજા દેશોની ચીજવસ્તુઓની આયાત કરવામાં આવે છે તેમ જ દેશમાં ઉત્પાદિત ચીજવસ્તુઓની નિકાસ કરવામાં આવે છે. આમ, બંદર આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર માટે મહત્ત્વની ભૂમિકા નિભાવે છે. માટે તેને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના પ્રવેશદ્વાર કહે છે. બંદરોના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે :

દરિયાઈ બંદર : દુનિયાના મોટાભાગના બંદરો સમુદ્ર કિનારે હોય છે. ખુલ્લા સમુદ્ર પર વિકસેલાં બંદરો જળમાર્ગ પર આવેલાં હોવાથી સ્ટીમરો દ્વારા ઝડપી માલસામાનની આપ-લે થઈ શકે છે.

ન્યૂયૉર્ક, મુંબઈ, શાંઘાઈ, હૉંગકૉંગ, કોલંબો, ડર્બન વગેરે બંદરો ખુલ્લા સમુદ્ર પર આવેલાં હોવાથી વધુ વિકાસ પામ્યા છે. જ્યારે ખુલ્લા સમુદ્રથી દૂર અંતરિયાળ પ્રદેશોના કિનારે રહેલાં બંદરો મુખ્ય જળમાર્ગોથી દૂર હોવાથી આવા બંદરો ઓછો વિકાસ પામ્યા છે. આવા બંદરો સુધી પહોંચવા માટે સમુદ્ર તળની જાણકારી અને માર્ગદર્શનની જરૂર પડે છે.

નદી બંદર : બારેમાસ ભરપૂર જળ, ઊંડા તળ ધરાવતી શાંત અને અનુકૂળ દિશામાં વહન કરનારી નદીઓના કિનારા ઉપર બંદર વિકાસ પામે છે. આંતરિક પીઠ પ્રદેશોની જરૂરિયાતોની આયાત તેમજ ઉત્પાદનોની નિકાસ માટે આવા નદી બંદરો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. લંડન બંદર ટેમ્સ નદી પર અને હૅમ્બર્ગ વેસર નદી પર આવેલાં નદી બંદરો છે. ભારતમાં હુગલી નદી પર આવેલું કોલકાતા નદી બંદર છે. નદી પ્રવાહ સાથે તણાઈ આવતા કાંપ કે ભરતીના કારણે તણાઈ આવતો કાંપ ઠલવાતા નદીનું તળ છીછરું બની જાય છે. નદી તળની ઊંડાઈ જાળવી રાખવા માટે વારંવાર ડ્રેજિંગ કરવું પડે છે.

આ સિવાય નદી બંદરો આંતરિક જળમાર્ગ તરીકે ઉપયોગી છે. યુરોપનાં ઘણાં નદી બંદરો આંતરિક જળમાર્ગ તરીકે ચીજવસ્તુઓની તથા ઉતારુઓની હેરફેર માટે ઉપયોગી છે.

સરોવર બંદર : દુનિયામાં મોટા સરોવરો પર બંદરના વિકાસ માટેની ભૌગોલિક અનુકૂળતાઓ જેવી કે પાણીનું ઊંડાણ, બરફમુક્ત પાણીની સપાટી, સમૃદ્ધ પીઠ પ્રદેશો વગેરે પૂરાં પાડતાં હોય તેવાં સરોવરને કિનારે બંદરો વિકાસ પામે છે. આ બંદરો આંતરિક વ્યાપાર માટે કે માલની હેરફેર માટે ઉપયોગી બને છે. યુ.એસ.એ. અને કૅનેડાની સરહદ પર આવેલાં સરોવરોમાંથી નીકળતી સેન્ટ લૉરેન્સ નદી ઉત્તર ઍટલૅન્ટિક મહાસાગરને મળતી હોવાથી આ બંને દેશોએ આ પાંચ સરોવરોને નહેરો અને લૉકગેટથી એકબીજાને જોડી દુનિયાનો સૌથી મોટો આંતરિક જળમાર્ગ પૂરો પાડ્યો છે. પરિણામે ડુલુથ, શિકાગો, આલ્પેન, ટૉરેન્ટો, બફેલો, ક્લિવલૅન્ડ અને ટૉલેડો વગેરે નાનાં મોટાં સરોવર બંદરો વિકાસ પામ્યાં છે. આફ્રિકામાં વિકટોરિયા સરોવર પર ઉતારું હેરફેર માટે કંપાલા બંદરનો વિકાસ થયો છે. ટૂંકમાં કહીએ તો દેશમાં ચીજવસ્તુઓ અને માનવીની આંતરિક હેરફેરમાં આવાં સરોવર બંદરો મહત્ત્વનાં બને છે.

નહેર બંદર : દુનિયાના સમુદ્રો અને મહાસાગરો વચ્ચેના અંતર ટૂંકા કરવા માટે માનવે ભૂમિખંડોની સંયોગીભૂમિ (સાંકડી ભૂમિપટ્ટી) જેવા ભૂમિસ્વરૂપને ખોદીને બે સમુદ્રો કે મહાસાગરોને જોડીને ટૂંકા અંતરના જળમાર્ગોનું નિર્માણ કર્યું છે. આમ, સમુદ્રો કે મહાસાગરોને જોડતા માનવરચિત જળસ્વરૂપને આપણે નહેર કહીએ છીએ. આવા નહેર માર્ગ ઉપર પણ બંદરો વિકાસ પામે છે.

પશ્ચિમ એશિયામાં રાતા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડતી સુએઝ નહેરના ભૂમધ્ય સમુદ્રના છેડે પોર્ટ સૈદ જ્યારે રાતા સમુદ્રના છેડે સુએઝ નહેર બંદર છે.

દુનિયાના બે મહત્ત્વના જળમાર્ગો પૈકીના પનામા નહેર માર્ગ પર કૅરેબિયેન સમુદ્ર તરફના છેડે **કૉલોન** બંદર આવેલું છે. જ્યારે પૅસિફિક મહાસાગર તરફના છેડે **પનામા** બંદર આવેલું છે.

કેટલાક દેશોમાં આંતરિક જળમાર્ગો માટે આંતરિક પ્રદેશો સુધી નહેરો વિકાવવામાં આવે છે, જેથી નાની સ્ટીમરો જે તે પ્રદેશના આંતરિક ભાગ સુધી જઈ શકે. આવી નહેરોને છેડે બંદરો વિકાસ પામે છે. આવા બંદરો સમુદ્ર બંદરો કરતાં નાનાં હોય છે. જો કે આવી નહેર દેશને આંતરિક જળમાર્ગો પૂરા પાડતી હોવાથી પ્રદેશના સ્થાનિક કે રાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં મહત્ત્વની બને છે. બ્રિટનમાં લીવરપુલ અને મૅંચિસ્ટરને સાંકળતી 'મૅંચિસ્ટર શીપ કૅનાલ'ના પૂર્વ છેડે મૅંચિસ્ટર અને પશ્ચિમ છેડે ઍલીસમીર અને લીવરપુલ બંદર આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

ફેરી બંદર : જ્યાં ગીચ વસ્તીના પ્રદેશો હોય અને ટાપુમય વિસ્તારો પર માનવવસ્તી હોય તો નાની સ્ટીમર જેવા સાધનો દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જવા આવવા માટે નાનાં બંદરો વિકાસ પામતા હોય છે. તેને ફેરી બંદર (Ferry Port) કહે છે. જાપાન જેવા દેશમાં તો ટ્રેન ફેરી સેવા આપતા બંદરો પણ છે. આમાં રેલ્વેના પેસેન્જર ડબાઓને દરિયાઈ જહાજ પર ચઢાવવામાં આવે છે અને સમુદ્ર પાર કરી તેને બીજે કિનારે ઉતારવામાં આવે છે. બ્રિટન અને યુરોપના અન્ય કેટલાક દેશોના કિનારા વચ્ચે માનવીની હેરફેર માટે અનેક બંદરોનો વિકાસ શક્ય બન્યો છે. હારબીચ, ડોવર, ફિકસ્ટોન, ન્યુહેવન, લી-હાર્વે વગેરે યુરોપના પશ્ચિમ કિનારે વિકસેલાં આ પ્રકારનાં બંદરો છે. અગ્નિ એશિયાના ટાપુઓ તથા કૅરેબિયન દ્વીપસમૂહોમાં પણ આ પ્રકારનાં બંદરો આવેલાં છે. ગુજરાતના દહેજ બંદરેથી ઘોઘા બંદર વચ્ચે ફેરી સર્વિસની સુવિધા સરકારની સક્રિય વિચારણા હેઠળ છે. ઓખા બંદર અને બેટ દ્વારકા વચ્ચે ફેરી સર્વિસ ચાલે છે. અગાઉના સમયમાં સુરત અને ખંભાતથી સુરત-ખંભાત-ભાવનગર-ઘોઘા વચ્ચે આવી સેવાઓ ચાલતી હતી.

ફેરબદલી માટેનું બંદર (Trans-shipment Port)

કેટલાક બંદરો વિશાળકાય સ્ટીમરોને ઊભી રાખી શકે તેવું ઊંડાણ ધરાવતાં હોય તો મોટી સ્ટીમરો ત્યાં આવીને લાંગરે છે. આ મોટી સ્ટીમરને મધર શીપ (Mother Ship) કહે છે. તેમાં માલ ભરવામાં આવે છે. તેમાંથી નાની સ્ટીમરોમાં માલ ઉતારવામાં આવે છે. જેને ડૉટર શીપ (Daughter Ship) કહે છે, તેમાં માલ ભરીને અન્ય નાના-મોટા બંદરોએ પહોંચાડવામાં આવે છે.

આમ, માલની જે બંદરેથી ફેર બદલી થાય તેવા બંદરને ફેરબદલી માટેનું બંદર (Trans-shipment Port) કહે છે. ગુજરાતને કિનારે એક લાખ ટન જેટલો માલ લઈને આવતી સ્ટીમરો સલાયા બંદરના ખુલ્લા બારામાં લાંગરે છે. જ્યાંથી દસથી પંદર હજાર ટનની માલવહનની ક્ષમતા ધરાવતી સ્ટીમરો મોટા જહાજમાંથી માલ ભરીને નવલખી, કંડલા, પોરબંદર, બેડી રોઝી, વગેરે બંદર પર પહોંચતો કરે છે. તે રીતે સલાયા એ ફેરબદલી માટેનું બંદર (Trans-shipmet Port) છે. પૉર્ટુગીઝ સંસ્થાનો માટેનો માલ લિસ્બન બંદરેથી વહેંચાય છે કે ફેરબદલી પામે છે. પશ્ચિમ આફ્રિકાના નાના બંદરો પર પહોંચતો માલ-સામાન હાર્ટકોટ બંદરેથી, મધ્ય અમેરિકાના બંદરો પર પહોંચતો માલ-સામાન ક્રિસ્ટોબેલ બંદરેથી, જ્યારે બાલ્ટીક અને કાળા સમુદ્રના નાના બંદરોએ પહોંચાડવામાં આવતો માલ સામાન પિરેયસ, શોલોનિકા અને ઈસ્તંબુલ બંદરોએથી વિતરણ પામે છે.

આ ઉપરાંત બંદરના કુદરતી વ્યુહાત્મક સ્થાન, તેના પૃષ્ઠ પ્રદેશની યોગ્યતાના આધારે તેમ જ ચોક્કસ હેતુથી બંદરોનો વિકાસ કરવામાં આવેલો હોય છે અને તે પ્રમાણે બંદરનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય છે જેમાં પ્રવાસી બંદર, વાણિજ્ય બંદર, નૌ-સેના બંદર, જહાજ બાંધકામ અને સમારકામ માટેનાં બંદરોનો સમાવેશ કરી શકાય.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ આપો :

(1) ભારતના વિદેશ વ્યાપારની તરાહ સમજાવો.

(2) ભારતના વિદેશ વ્યાપાર વિશે જણાવી જુદા જુદા દેશો વચ્ચે થતી આયાત-નિકાસની માહિતી આપો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

(1) ભારતના વિદેશ વ્યાપારનો ઈતિહાસ ટૂંકમાં જણાવો.

(2) નદીબંદરો વિશે નોંધ લખો.

(3) વિશિષ્ટ આર્થિક પ્રદેશ (Special Economic Zone) એટલે શું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષિપ્તમાં ઉત્તર આપો :

(1) ભારતનો આંતરિક વ્યાપાર એટલે શું ?

(2) ફેરીબંદર એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-બે વાક્યોમાં આપો :

(1) વ્યાપારી સંઘોની સદસ્યતા પર કઈ બાબતો અસર કરે છે ?

(2) ફેરી બંદર કોને કહેવાય છે ?

(3) ડૉટરશીપ દ્વારા કઈ કામગીરી થાય છે ?

(4) સાર્કનું વડું મથક કયાં આવેલું છે ?

(5) આદિમ સમાજમાં વ્યાપારના પ્રારંભિક સ્વરૂપની કઈ વ્યવસ્થા હતી ?

5. નીચેના પ્રશ્નો માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર આપો :

(1) ચીન અને દક્ષિણ-પશ્ચિમ એશિયાના મધ્યમાંથી પસાર થતો જૂનો માર્ગ ...

(અ) ગ્રાંટ રોડ (બ) સમજૌતા માર્ગ (ક) રેશમ માર્ગ (ડ) મહા માર્ગ

(2) નીચેનામાંથી કયો દેશ સાર્ક (SAARC) સભ્ય નથી ?

(અ) ભૂતાન (બ) નેપાળ (ક) ચીન (ડ) પાકિસ્તાન

(3) ઓપેક સંગઠનનું વડું મથક

(અ) વિયેના (બ) દુબઈ (ક) સિંગાપોર (ડ) કાઠમંડુ

(4) ડ્રેજિંગ એટલે શું ?

(અ) નદી તળમાંથી કાંપ કાઢવાની પ્રક્રિયા (બ) નદી તળમાંથી કાંપ ભરવાની પ્રક્રિયા

(ક) મોટા વહાણને ખેંચી લાવવાની પ્રક્રિયા (ડ) ડૂબી ગયેલ વહાણને શોધવાની પ્રક્રિયા

પ્રવૃત્તિ

- 'ભારત-વ્યાપારની બદલાતી દિશા' વિષય પર ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- શાળાના વાર્ષિક પ્રવાસ દરમિયાન 'બંદર'ની મુલાકાત ગોઠવો.
- આ પાઠની મહત્ત્વની વિગતોનું પ્રેઝન્ટેશન બનાવી મુક્ત તાસમાં રજૂઆત કરો.
- શિક્ષક કે વડીલના માર્ગદર્શનમાં નીચેની વેબ-સાઈટની મુલાકાત લઈ આ પાઠની વિગતો ઊંડાણથી જાણો.

www.saarc-sec.org
www.wto.org
www.pancanal.com
www.kandlaport.*gov.in*